

ZENGİ ATA

Hârizm'de vefatı üzerine tâziye için o bölgeye gittiğinde şeyhinin dul kalan eşi Anber Ana ile evlenmek istedi. Anber Ana önceleri buna rıza göstermediyse de Zengi Ata'nın bir kerameti üzerine kabul etti. Zengi Ata ardından Taşkent'e döndü. Rivayete göre Zengi Ata çobanlık yaparken dört gençle karşılaşmış, medrese tahsili görmüş olan bu gençlerin tasavvuf yolunda bir mürşid aradıklarını öğrenince onlara kendisine intisap edebileceklerini söylemiş, gençlerden ikisi hemen, diğer ikisi de biraz tereddütten sonra ona intisap etmiştir. Bunlar tasavvufi eğitimlerini Zengi Ata'nın yanında tamamlayıp hilâfet alan Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata ve Bedr Ata'dır. Zengi Ata'nın Seyyid Ata ve Sadr Ata'yı halkı İslâm'a davet etmek üzere Deştikıpçak bölgesine gönderdiği, onların irşadıyla o dönemde Altın Orda hükümdarı olan Özbek Han'ın halktan 70.000 kişiyle birlikte İslâmiyet'i kabul ettiği nakledilir. *Hazînetü'l-aşfiyâ*³ gibi kaynaklarda Zengi Ata'nın 656 (1258) yılında vefat ettiği kaydedilmektedir. Özbek Han 713'te (1313) tahta geçtiğine göre Zengi Ata bu ihtidâ olayından (720/1320) çok önce vefat etmiştir. Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) Zengi Ata'ya asâ ve seccade gönderdiği, bu hediyeleri tasavvuf yolunda bir süre daha çalışması gerektiği şeklinde yorumlayan Zengi Ata'nın kemale erdiğini belirtmek için asâyı kırdığı rivayet edilir. Zengi Ata'nın Ahmed Yesevî ve Hakîm Ata gibi hikmet tarzında tasavvufî şiirler söylediği anlaşılmaktadır. Ancak onun şiirlerinden sadece bir tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Taşkent'teki Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde Yesevî hikmetlerini ihtiva eden iki mecmua içinde bu hikmeti bulunmaktadır (nr. 11367, vr. 92^b; nr. 12308, vr. 109^a-110^b).

Zengi Ata'nın birinci halifesi Uzun Hasan Ata medrese ilimlerinden özellikle usul derslerindeki maharetinden dolayı Usullük Hasan Ata adıyla da bilinir. Semerkant'ta ona nisbet edilen bir mezar vardır. Zengi Ata'nın ikinci halifesi Seyyid Ata, Hârizm bölgesine yerleşip halkı irşadla meşgul olmuş, yerine geçen oğlu Abdullah Zerbaş, Buhara'ya göç etmiştir. Yesevî şeyhlerinden İsmâil Ata'nın Seyyid Ata'dan feyiz aldığı söylenir. Zengi Ata'nın üçüncü halifesi Sadr Ata, Taşkent yakınlarında irşadda bulunmuş, kendisinden sonra devam eden Yesevî kolu Mâverâünnehir'de uzun süre etkinliğini göstermiştir. Bedr Ata'nın irşad faaliyetleri hakkında ise bilgi yoktur. Rızâ Kulu Han, Türkmen bölgesinde yaşayan Adun Ata'nın da Zengi Ata müridlerinden

olduğunu kaydeder. M. Fuad Köprülü'nün *Muînü'l-mürîd* müellifi Şeyh Şeref Hoca'nın Zengi Ata'nın müridleri arasında yer aldığına dair ifadesinin kaynağı meçhuldür.

Zengi Ata'nın kabri bugün Özbekistan'da Taşkent'in Zengiata ilçesinin aynı adı taşıyan köyündedir. Timur tarafından inşa edilen türbenin yanına zamanla mescid, minare ve medrese eklenmiş, daha sonra bunlar birkaç defa tamir görmüştür. Türbenin 50 m. kadar yakınında Anber Ana'ya ait türbe vardır. Halkın ziyaret ettiği türbe etrafında, Zengi Ata bayramı diye anılan ve her yıl eylül başlarında icra edilen bir şenlik geleneği ortaya çıkmıştır. Bu bayramda halk kutlamalardan birkaç gün önce ve özellikle cuma günü köyde toplanır, köy bir panayır yerine döner, kurulan tezgâhlarda yiyecek ve içeceklerin yanı sıra bayrama özgü değişik kaffanlar da satılır. Bu arada bıçak ve kılıçla gösteri yapanlara, Hz. Peygamber ve onun dönemiyle ilgili çeşitli hikâyeler anlatanlara rastlanır, derviş kılıklı insanlar Zengi Ata kabrinde dua okuyuculuğu yapardı. 1873'te Orta Asya'da seyahat eden Eugene Schuyler'in de izlediği bu bayram, Ruslar'ın Orta Asya'ya hâkim olmasından sonra dinî yapısını yitirmeye başlamış ve zamanla unutulup tarihe karışmışsa da Zengi Ata'nın kabri Özbekistan'da hâlâ önemli bir ziyaretgâhtır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hakîm Ata Kitabı (haz. Münvever Tekcan), İstanbul 2007, s. 63-65; Fahreddin Safî, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* (nşr. Ali Asgar Muîniyân), Tahran 1356 hş./1977, I, 19, 21-30; M. Âlim Sıddîki, *Le-mehât min nefehâtî'l-kuds* (nşr. M. Nezir Rânc-hâ), İslâmâbâd 1986, s. 132-145; M. Şerîf Hüsey-nî, *Hüccetü'z-zâkirîn li-reddi'l-münkirîn*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 98^{a-b}, 108^{a-b};

Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü'l-meşâyih*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1336, vr. 101^b-109^a, 112^b-113^b; *Menâkıb-ı Zengî Âtâ ve Evrâd ve Nesebnâme-i Seyyid Ata*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 12094, vr. 1^a-57^b; Ebû Tâhir Semerkandî, *Semerîyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1343 hş./1965, s. 109; Gulâm Server Lâhûrî, *Hazînetü'l-aşfiyâ*², Kanpûr 1312/1894, I, 536-539; E. Schuyler, *Turkistan*, New York 1877, I, 138-140; M. Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), Ankara 1981, s. 92-96; D. DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994, s. 568-571; Sayfiddin Sayfullah, *Zangi Ata*, Taşkent 2001; Bahtiyar Babacanov v.dğr., *Katalog Sufiyskih Proizvedeniy XVIII-XX vv İz Sobraniy İnstitutu Vostokovedeniya im. Abu Rayhana al-Beruni Akademi Nauk Respubliki Uzbekistan* (ed. J. Paul), Stuttgart 2002, s. 275-277; Uktam A. Sultanov, *Muhammad Sâlihoca va Uning Tarihi Cadidayi Taşkand Asari*, Taşkent 2009, s. 193-194; Rahimcan Feyzullayev, "Kadriyatlarimizni Unutmaylik: Zengi Ata Bayramni", *Gülstan*, sy. 2, Taşkent 1994, s. 46; Aynur Koçak, "Zengi Ata'nın Menkabeleri, Türbesi ve Bayramı Üzerine", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sy. 25, Ankara 2003, s. 105-114; Th. Zarcone, "Zangî Âtâ", *El²* (İng.), XI, 452.

NECDET TOSUN

ZENGİBAR

Doğu Afrika'da ada ve burada XVIII-XX. yüzyıllarda hüküm süren sultanlık.

I. TARİH

II. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Doğu Afrika sahiline yakın Tanzanya açıklarında Unguja (Zengibar) ve Pemba adlı iki büyük ada ile çevredeki küçük adalardan oluşur. Aslı Farsça olan Zengibâr'a (zen-ciler sahili) Arapça'da Zencibâr (Berrûz-

Zengi Ata
Türbesi –
Taşkent /
Özbekistan

Zenc), Avrupa dillerinde Zanzibar denilir. İngiliz sömürgeciliği döneminde koptuğu kara tarafına 1964'te yeniden bağlanan Zengibar, Pemba adası ve etrafındaki küçük adalarla birlikte halen idarî bakımdan Federal Tanzanya Devleti'nin bir kısmını teşkil eden otonom bir bölgedir. Bu adalardan Tumbatu dışındakiler meskûn değildir ve yalnız balıkçılarla turistlerin uğradığı yerlerdir. Kuzeyden güneye uzunluğu 108 kilometreyi aşan, batıdan doğuya genişliği en fazla 45 kilometreyi bulan Unguja, Tanzanya sahilinin 37 km. açığında yer alır. Zengibar'ın yüzölçümü 2650 km², nüfusu 2002 sayımında 981.754 idi. 2012 yılında nüfus 1.200.000'i geçmiştir ve çoğunluğu Unguja adasında yaşamaktadır. Unguja'nın merkezi olan başşehir Zengibar (403.670) dışında diğer önemli şehirleri Pemba adasında merkez Chake Chake (42.200), Wete (32.600) ve Mkoani'dir (20.000). Ülke üçü Unguja ve ikisi Pemba'da olmak üzere beş idarî bölgeye, her bölge de ikişer ile ayrılmıştır. Zengibar ve Pemba adalarında yerli Bantu kökenliler ve Arap yarımadasından gelen Araplar'ın yanında, X. yüzyılın ikinci yarısında maiyetiyile birlikte İran'dan bölgeye göç eden Hasan b. Ali eş-Şîrâzî'ye nisbetle Şîrâzîler diye anılan grup, Endonezya ve Hindistan'dan gelen çok farklı etnik unsurlardan meydana gelen güçlü bir melez nüfus yaşamaktadır. Yerliler Araplar'dan daha önce adaya yerleştiği ve İslâm'ı kabul ettiği için onlarla rahat anlaşıp birlikte yaşamıştır. İçlerinden kültür seviyesi yüksek olanlara "ustaarabu" (Arap medeniyetine mensup olan) denilmekteydi. İranlılar'ın İslâm'dan önce bölgeye gelip yerleştiklerine dair bilgiler mevcuttur. Hintliler'in bu adalarda XVI. yüzyıldaki Portekiz işgalinden önce de varlıkları bilinmektedir. Uman Sultanlığı devlet merkezini 1840'ta Zengibar'a taşıyınca Hindistan bölgesinden çok sayıda müslüman ve Hindu tüccar buraya gelip yerleşti. XVI. yüzyılda Portekizliler'in hristiyan Habeş Krallığı'nı desteklemek maksadıyla geldikleri dönemde müslüman Harar Emiri Ahmed Gran'a yardımcı gelen Hadramutlu Şâtîrî ve Cemâlûl-leyl ailelerine mensup Araplar daha sonra Doğu Afrika sahillerini ve aralarında Zengibar'ın da bulunduğu adaları yurt edindiler. Yerli kadınlarla evlenip birbirlerine kaynaştıkları gibi Sevâhilî dilini de konuşma dili olarak benimsediler. Bû Saîd hânedanı 1840 yılında pâyitahtı Zengibar'a taşıyınca Arap yarımadasının farklı bölgelerinden çok sayıda Arap buraya göç edip

verimli araziler elde etti. Adalarda başlangıçta Araplar önemli bir nüfusa sahipken Şîrâzîler denilen melez toplum, âzatlî köleler ve kıtadan devamlı getirilen Afrika kökenlilerin sayısının giderek artmasıyla çoğunluk konumlarını kaybettiler. 1948'de Zengibar ve Pemba'nın toplam nüfusu 264.162 kişiydi, bunun 44.560'ı (% 16,9) Arap asıllı idi. 148.400'ü Şîrâzî, 51.460'ı Afrika yerlisi, 15.211'i Hintli, 3267'si Komorlu, 296 Avrupalı ve diğer milletlerden 287 kişi yaşamaktaydı. 1964 yılındaki darbe sırasında Arap nüfusun önemli bir kısmı katledildi veya ülkeyi terketti (aş.bk.). Zengibar'da halkın geçiminde eskiden olduğu gibi yine karanfil, hindistan cevizi, tarçın, biber gibi baharat ağırlıklı yer tutmaktadır, son yıllarda turizm de önemli gelir kaynakları arasına girmiştir.

I. TARİH

Milâttan sonra 50 yılında yazılan *The Periplus Maris Erythraei* adlı kitapta (Princeton 1966) ada Menuthias olarak isimlendirilir, Pemba veya Mafia adasından bahsedilirken Zengibarlılar yerli idarecilerinin emri altında "uzun bir adada yaşayanlar" diye anılır. VIII. yüzyıla kadar bazı Yunan ve Latin kaynaklarında yer alan "zenc" kelimesi gibi yüzeysel bir adlandırma dışında bu ada topluluğuyla ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. Mısırlılar'ın milâttan 2000 yıl kadar önce Doğu Afrika sahilleriyle ilgilendikleri ve Kızıldeniz üzerinden buraya ticaret gemileri gönderdikleri bilinmektedir. IV. yüzyıldan itibaren Sâsânîler'in de bu sahillere ulaştıkları ve özellikle Yemen'de hâkimiyet kurduktan sonra bölgeye karşı ilgi duydukları anlaşılmaktadır. İslâm öncesi dönemde Araplar ticaret amacıyla Doğu Afrika sahillerine gitmiş ve bazıları buralara yerleşip yerli halkla kaynaşmıştır. Sevâhilî dilinde yazılan ve 1810'da bir nüshasına ulaşılan *Pate Tarihi ve Lamu Tarihi*'ndeki bilgilere göre müslümanlar ilk defa, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) Doğu Afrika'da bir emirlik kurmaya niyet etmesi üzerine gelmişlerdi. Abdülmelik b. Mervân, Uman'da Ezd kabilesinden Süleyman ve Saîd el-Cülehdî kardeşler kumandasında buraya yolladığı Araplar'a Pate, Melindi, Zengibar, Mombasa, Lamu ve Kilve şehirlerini tesis ettirmiştir. Diğer bazı kaynaklara göre ise bu şehirlerin halkı, Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'tan kaçarak buralara sığınan Hâricîler'den olup artan Emevî baskısından kurtulmak istemişlerdi (Semîha İbrâhim Muhammed, s. 38). Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd döneminde

(786-809) Pemba ve Zengibar dahil diğer adalarda da çok sayıda şehir kurulduğu yönünde rivayetler mevcuttur. Zengibar şehrinde VIII ve IX. yüzyıllara ait biri taş, diğeri ahşap iki cami kalıntısı üzerine X. yüzyılda inşa edilen ve XX. yüzyıldaki arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan yetmiş kişilik cami sadece Doğu Afrika'da değil bütün Sahrâaltı Afrikası'nda inşa edilen en eski tarihli eserdir. 1865'te Unguja Ukuu merkezindeki kazılarda bulunan dinarlar-dan bir tanesi milâdî 797 yılına aittir.

Doğu Afrika'ya müslümanların ikinci önemli göçü 957 yılında Hasan b. Ali eş-Şîrâzî'nin İran'dan oğulları ve maiyetiyile birlikte bölgeye gelmesiyle başladı. Şîrâzî, deniz yoluyla Tanzanya'nın güneyinde Kilve'ye giderek orayı merkez edindi. Daha sonra Zengibar ve Pemba dahil Mozambik kıyısındaki Sûfâle'ye kadar sahildeki bütün adaları kendisine bağladı. Söz konusu sultanlık (Devletü'z-Zenc) Afrika'nın bu bölgesindeki müslümanların kurduğu ilk devlet olarak gösterilmekte ve Zengibarlılar da kökenlerini bu döneme kadar götürmektedir. Yâkût, Zenc kralının ikametgâhi olan Lencûye adlı büyük bir adadan söz eder ki (*Mu'cemû'l-büldân*, V, 27) bu yer Sevâhilî dilinde bugün dahi Unguja denilen Zengibar adasıdır. XVI. yüzyılda kaleme alınan *Kitâbü's-Selve fî aḥbâri Kilve* adlı esere göre Kilve'ye ilk gelenler Şîrâzîler olup buraya hükmedenler arasında çıkan mücadeleler neticesinde onlardan birinin Zengibar'a giderek orada kendi devletini kurduğu ve zaman zaman onunla Kilve hâkimi arasında çekişmeler olduğu kaydedilir (Saîd b. Ali el-Mugîrî, s. 107-108, 116, 125-126). Zengibar'ın güneyindeki Kizimkazi'de bulunan 1 Zilhicce 500 (24 Temmuz 1107) tarihli kitâbe ve mihrap burada bir caminin varlığını göstermekte, mahallî sözlü tarih bilgileri ve bulunan diğer taş kitâbelerden hareketle Kizimkazi'de bir sultanlığın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Müslümanların bölgeye üçüncü büyük göçü, Uman taraflarından gelen Süleyman b. Süleyman b. Muzaffer en-Nebhânî öncülüğünde XIII. yüzyılın başında gerçekleşti. Önce Pate adasına gelen Süleyman'ın buranın İshak adlı emirinin kızıyla evlendikten sonra taht kendisine bırakılınca giderek güçlendirdiği Benî Nebhân hânedanı bir süre bütün Doğu Afrika'ya hükmetti. Araplar'ın bölgeye ilgisi aralıksız devam etti ve sonraki asırlar boyunca hemen her ada müstakil bir hânedana dönüştü. Ardından burada Portekizliler etkili olmaya başladı.

Portekiz dönemi hakkında Zengibar kay-

ZENGİBAR

Sultan
Bergas
tarafından
1883 yılında
yaptırılan
Beytülacâib
Sarayı -
Zengibar

naklarında yeterli bilgi bulunmazken sömürge kaynakları oldukça zengin bilgiler içerir. Vasco da Gama 1499'da Hindistan'dan dönerken Zengibar'a da uğramıştı. Avrupalılar'ın bu ilk temasından dört yıl sonra Portekiz donanmasının adayı işgal ettiği, 1528'de Nuno da Cunha'nın donanmasının buraya uğradığı kaydedilmektedir. 1530 yılında Rui Lourenço Ravasco adayı abluka altına alarak bombalayınca Zengibar 130, Kilve 1000 ve Pate adası 100 miscal haraç ödemeyi kabul etti. XVI. yüzyılın sonunda Hint Okyanusu'ndaki donanmanın komutanı Francisco d'Almeida'nın kumandanlarından Joao Homere, Zengibar'ı kesin olarak işgal etti. Bazı Portekizliler adada yaşamaya başladı ve kumaş, inci, demir, fildişi, amber ticaretiyle uğraştı. Portekiz sömürgeciliği döneminde adaya birçok meyve ağacı dikildi. Portekizliler bir dönem Hint Okyanusu'nda kendi dillerini Arap harfleriyle yazıp ortak bir dil oluştursalar da bu dil İngilizce'nin bölgede hâkimiyet kurmasıyla ortadan kalktı. Portekiz istilâsının nihayet bulunduğu 1698'de Zengibar, Fâtıma bint Yûsuf el-Alevî tarafından yönetiliyordu. Bu hükümdarın yerine oğlu Hasan geçti ve adadaki tarihî şehri imar etti.

Arap yarımadasında Hâricîler'le Emevîler arasında başlayan mücadele ardından başka bölgelere de geçti. Erken dönemde Güney Arabistan'da İbâzîliği yayan Cûlendâ b. Mes'ûd'dan sonra Vâris b. Kâ'b el-Harûsî ve Gassân b. Abdullah el-Yahmedî'nin imâmeti zamanında (IX. yüzyıl) Uman, İbâziyye davetinin merkezi haline geldi. Bir süre Doğu Afrika sahillerine de

hükmeden Nebhânîler'in ardından Ya'rubîler'den Nâsir b. Mürşid, Rustâk'ta İbâziyye imamı seçilerek (1024/1615 veya 1034/1624) Ya'rubîler (Yeâribe) hânedanını kurdu; Uman'da iktidarını kuvvetlendirirken deniz ticaretine önem verdi. Hint Okyanusu sahillerinde etkinliğini arttırdı. Ancak 1702-1728 yıllarında kabileler arasında devam eden iç savaşlar sonrasında Ya'rubî hânedanı zayıfladı, Doğu Afrika'daki nüfuzu da bundan olumsuz yönde etkilendi ve Maskat ile Zengibar arasındaki irtibat koptu. Nâsir'in halefi I. Sultan b. Seyf (1640-1680) Pemba ve Zengibar adalarını Portekiz istilâsından kurtarmak için girişimlerde bulunduysa da başarısız kaldı. Fakat oğlu I. Seyf b. Sultan zamanında (1692-1711) Mombasa, Kilve ve Pemba'nın Portekizliler'den alınmasıyla müslümanların Doğu Afrika'daki en kalıcı ve en uzun ömürlü iktidarlarının yolu açıldı. Ardından Zengibar, Ya'rubîler ile XVII. yüzyılın sonlarından 1837 yılına kadar Mombasa'da hâkim olan Basra körfezi ve Uman asıllı Mezrûîler arasındaki hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. Bir taraftan rakip hânedanlarla mücadele diğer taraftan kendi içlerindeki hâkimiyet mücadelesi Ya'rubîler'i zayıflattı; nihayet II. Seyf b. Sultan'ın ölümü üzerine Suhâr valisi olan damadı Bû Saîd ailesinden Ahmed b. Saîd, Uman sultanlığına geldi (1156/1743) ve Ya'rubîler hânedanı ortadan kalktı.

Bû Saîd hânedanının kurucusu Ahmed b. Saîd, Doğu Afrika ile kopan bağları yeniden kurmaya çalıştı. Uman'da İranlılar'a karşı verdiği mücadelede Osmanlı Devleti tarafından desteklendi. Onun torunları Saîd b. Sultan ve kardeşi Sâlim Uman'ı birlikte yönettikleri dönemde hânedanın hâ-

kimiyetini Afrika sınırlarına kadar genişlettirler. Sâlim 1821'de ölünce devleti tek başına yöneten Saîd, zamanını Maskat ile sultanlığın Doğu Afrika'daki merkezi Zengibar arasında geçirmek durumunda kaldı. Nihayet 1837'de Mombasa'yı ele geçirip Mezrûî hânedanını yıktıktan sonra Zengibar'a yerleşti. Böylece bölge tarihinde büyük önem taşıyan ve sınırları kuzeyde Mogadişu'dan güneyde bugünkü Tanzanya'ya ulaşan, kıyıya yakın Lamu, Pate ve Pemba adalarını da içine alan Zengibar Sultanlığı meydana geldi. Saîd b. Sultan bölge üzerinde siyasî ve ticarî emelleri olan Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve diğer ülkelerle antlaşmalar yaparak ülkede istikrar ve refahı sağladı. Zengibar, Doğu Afrika'nın başlıca ticaret merkezi haline geldi. Ülkesi için önemli bir ekonomik kaynak olan köle ticaretinin yasaklanması konusunda İngiltere'nin baskılarına karşı koyamadıysa da bu yasağın uygulanmasını uzun bir zamana yayarak fildişi ve kereste ticareti, bugün de önemini koruyan karanfil üretimi gibi diğer bazı kaynaklar buldu. Saîd'in ardından yerine geçen oğlu Mâcid b. Saîd ile Maskat'taki kardeşi Süveynî arasındaki hâkimiyet mücadelesi, İngilizler'in araya girmesiyle Uman Sultanlığı'nın iki kardeş arasında bölünmesiyle sonuçlandı (1861); bu durum ertesi yıl bir İngiliz-Fransız deklarasyonu ile tanındı. Mâcid, babasının köle ticaretini yasaklayan ferman ve antlaşmalarını iptal etmek istediysen de Batılılar'ın tepkileri üzerine bunu başaramadı. Mâcid'in ölümü üzerine, daha önce ona karşı Süveynî ile birlikte mücadele veren ve Bombay'a sürgüne gönderilen (1859) kardeşi Bergaş tahta geçti (1870-1888). Batılı ülkelerin, köle ticaretini tamamen yasaklama bahanesiyle uluslararası baskıları arttırarak Zengibar ve çevresini abluka altına alıp bölgedeki toprakları hâkimiyet alanlarına katmaya başladıkları bu dönemde Osmanlı Devleti de Zengibar'la ilgilenmeye çalıştı. Bergaş b. Saîd'in 1878'de hac için Hicaz'a gideceği haberleri ulaştınca II. Abdülhamid, Hicaz valisine sultanın en iyi şekilde ağırlanması için tâlimat verdi ve birinci dereceden Mecidiye nişanı gönderdi. Ancak Bergaş hacca gidemeyince Hicaz vilâyetinin önde gelen memurlarından Emin Bey geçici elçi olarak tayin edilip nişan kendisine ulaştırıldı. Bergaş'tan sonra oğlu Halîfe tahta geçti; II. Abdülhamid, Şükrü Bey'i elçi göndererek tebriklerini bildirdi (1889). II. Abdülhamid aynı yıl Zengibar hakkında gerekli bilgile-

Zengibar şehriden bir görünüş

rin edinilmesi için Beyrut Ticaret Mahkemesi reisi Abdülkadir Efendi'yi Zengibar'a yolladı. Batılı devletlerin büyük rahatsızlık duyduğu Osmanlılar'ın bu ilgi ve desteği sınırlı kalırken Zengibar ve çevresinde Almanya, Fransa ve İngiltere'nin nüfuzu giderek arttı. Zengibar Sultanlığı'nın hâkimiyet alanı daraldı; bu süreç nihayet, 1890'da Almanya ile İngiltere arasında imzalanan Helgoland-Zanzibar Antlaşması'yla Zengibar'ın İngiliz sömürge yönetiminin merkezi yapılmasıyla sonuçlandı.

XVI ve XVII. yüzyıllarda Portekiz sömürgesi olan Zengibar böylece iç işlerinde bağımsız kalmakla birlikte dış işlerinde yetkileri elinden alınarak İngiltere'nin himayesine bırakıldı. 1892'de General Lyold Matthews buraya yönetici tayin edildi. Bergaş'ın ardından yerine kardeşi Halife b. Saïd (1888-1890) ve ardından bir diğer kardeşi Ali b. Saïd (1890-1893), onun da ölümü üzerine yeğeni Hamed b. Süveynî (1893-1896) geçti. Hamed b. Süveynî ölünce Hâlid b. Bergaş sarayı ele geçirip tahta oturmak istedi. Bu gelişmeyi çıkarlarına uygun bulmayan ve Bergaş'ın yeğeni Hamûd b. Muhammed'i sultan yapmak isteyen İngiltere ile Hâlid arasında ciddi bir deniz savaşı ihtimali doğdu; İngilizler'in açtığı ateşle Beytülhakim Sarayı yıkıldı. Bunun üzerine Hâlid bir gün önce oturduğu tahtından ayrılp Alman konsolosluğuna sığındı. Hamûd b. Muhammed (1896-1902) tahta oturdu ve yeni barış antlaşmasını imzaladı. İngilizler onun oğullarından Ali'yi Londra'ya götürerek eğitimini İngiltere'de almasını sağladılar. Babasının ölümünden sonra tahta geçen Ali b. Hamûd, Batı geleneklerini adalara getirmeye çalıştı. 1907'de İstanbul'u ziyaret etti. 1911'de tahttan feragat edip 1918'de Paris'te ölü-

ce bu şehirde Pere-Lachaise Mezarlığı'nda Osmanlılar'a tahsis edilen kısma defnedildi. İngilizler 1913'te Zengibar'ı tamamen sömürge haline getirdiler. Bu dönemde Zengibar Sultanlığı'nı temsil eden son üç hânedan mensubundan Süveynî'nin torunu Halife b. Harûb (1911-1960), Bû Saïd ailesi adına tahtta en uzun süreli kalan sultan oldu. Vefatının ardından sultan olan Abdullah b. Halife üç yıl, son sultan olarak tahta geçen oğlu Cemşid b. Abdullah ise 12 Ocak 1964 tarihindeki darbeyle tahtından indirilinceye kadar Zengibar'da bu sultanlığı temsil etti (ayrıca bk. BÛ SAÏD HÂNE DANI).

Zengibar'da İngiliz yönetimine karşı ilk siyasî yapılanmalar üyelerinin çoğu Arap kökenli olan Arap Derneği ile (Arab Association, 1901) başladı. Sayıca az olmakla birlikte ekonomik bakımdan gittikçe güçlenen Hintliler 1914'te Hint Derneği'ni (Indian Association) kurdular. Afrika yerlileri ve Şirâzîler daha geç tarihlerde dernek kurabildiler. 1934'te Afrika Derneği (African Association), 1939'da Şirâzî Derneği (Shirazi Association) faaliyete geçti. 1955'te Zengibar Sultanı Tebaası Millî Partisi (National Party of the Subjects of the Sultan of Zanzibar) teşkil edildiyse de bir yıl içinde Arap Derneği'ne üye kişilerin eline geçti ve 1956'da Zengibar Millî Partisi (Zanzibar National Party) adını aldı. 1957'deki seçimlerde Afrikalı yerlilerle Şirâzîler bir araya gelip Afro-Şirâzî Partisi (Afro-Shirazi Party) adıyla bir siyasî hareket oluşturdular. Fakat Arap Derneği finans kaynakları ve yetmişmiş eleman bakımından daha güçlü olduğu için seçimleri Zengibar Millî Partisi kazandı. Bu arada Pemba adasında Zengibar ve Pemba Halk Partisi (Zanzibar and Pemba People's Party) yeni bir siyasal yapılanma ola-

rak yerini aldı. Sömürge karşıtı hareketler giderek arttı. 1963'teki ikinci seçimde Afro-Şirâzî Partisi % 54 oy almakla birlikte sadece on üç milletvekili çıkarabildi; buna karşılık toplam % 46 oy alan partilerden Zengibar Millî Partisi on iki ve Zengibar ve Pemba Halk Partisi altı milletvekili kazandı, ikisi anlaşıp on sekiz milletvekiliyle koalisyon hükûmeti kurdu. Bu arada Abdurrahman Muhammed, Babu Ümmet Partisi'ni (Ummah Party) kurdu. Zengibar Sultanlığı 10 Aralık 1963 tarihinde, monarşiye dayalı anayasasıyla bağımsızlığını kazanmasının üzerinden henüz bir ay geçmişken, 12 Ocak 1964'te muhalefetteki Afro-Şirâzî Partisi'nin Pemba adasındaki sekreteri, Ugandalı hristiyan John Okello adlı eski bir polis memurunun öncülüğünde gerçekleştirilen ihtilâlle yıkıldı. Sultan Cemşid b. Abdullah ve Başbakan Muhammed Shamte Hamadi Seyyid adayı terketti, Zengibar'ın önde gelen şahsiyetleri öldürüldü, Araplar büyük bir katliama uğradı. Köylerinin tamamı yıkıldı, asırlardır burada yaşayan halk adalardan Uman'a gitmek üzere kovuldu. Evleri, iş yerleri yağmalanıp bütün mallarına el konuldu. Bütün araziler devletleştirilerek 27.000 hektar halka dağıtıldı. Böylece 200 yıllık Umanlı Araplar'ın hâkimiyetine tamamen son verilmiş oldu. Baskılarla Zengibar'ı terke zorlanan Araplar'ın sayısı 15.000'i geçti. Adalarda bütün zorluklara rağmen 25.000-27.000 arasında bir Arap nüfus kaldı.

Bu ihtilâl sultanlığa muhalif olanları iktidara taşıdı ve 12 Ocak 1964 tarihinde Zengibar Halk Cumhuriyeti ilân edildi. Ümmet Partisi'nin desteğini alan Afro-Şirâzî Partisi Başkanı Abeid (Obeid) Amani Karume (Ubeyd Emânî Kerûmî) Zengibar İhtilâl Mec-

ZENGİBAR

lisi başkanı oldu. Ardından ülkenin adı Zengibar ve Pemba Halk Cumhuriyeti şeklinde değiştirildi ve Kerûmî devlet başkanı seçildi. Zengibar Millî Partisi ve Zengibar-Pemba Halk Partisi'nin faaliyetleri yasaklandı. Zengibar İngiliz nüfuz alanından çıkarılıp komünist bir rejim getirildi. Yeni rejim Çin, Doğu Almanya, Kuzey Kore ve Sovyetler Birliği tarafından desteklendi, yardım ve danışmanlar gönderildi. İngiltere de darbe hükümetini bir ay sonra resmen tanıdı. Ubeyd Kerûmî kısa zaman içinde Tanganyika ile birlik kurma girişimini başlattı. 26 Nisan 1964 tarihinde Zengibar ile Tanganyika arasında yapılan görüşmeler neticesinde birleşme kararı alındı ve yeni devlete Tanganyika-Zengibar Birleşik Cumhuriyeti adı verildi. Aynı yılın 29 Ekim günü ülkenin adı Birleşik Tanzania Cumhuriyeti oldu. Böylece Zengibar dış ilişkilerinde Dârüsselâm'a bağlandı, iç işlerinde serbest kaldı. 7 Nisan 1972 tarihinde Ubeyd Kerûmî bir suikast sonucu öldürüldü. 1977'de Tanzania'da yeni anayasa hazırlandı, Zengibar'da 1964 darbesi sonrasında ilk defa seçimler yapıldı. İkinci devlet başkanı Aboud Jumbe döneminde (1979-1984) Zengibar da kendi müstakil anayasasını 1979'da hazırladı. Zengibar'ın bağımsızlığı yolunda çıkan olayları engelleyemediği için 1984'te istifa etmek zorunda kaldı. Yerine geçen Ali Hasan Mwinji 1,5 yıl Zengibar'ı idare etti. Tanganyika tarafının devlet başkanı Julius Kamborage Nyerere'ye yakın bir isim olarak yardımcılığını kabul etti ve onun 1985'te çekilmesinin ardından yerini alarak Birleşik Tanzania devlet başkanlığı görevini yürüttü. Zengibar'da İdris Abdul (1985-1990), 1990'da tek parti döneminin son seçimlerini ve 1995'te yapılan çok partili seçimleri kazanan Salmin Sâlmîn Âmûr (Amour) devlet başkanı olarak görev yaptılar. İhtilâlin tesiri son yıllarda tamamen ortadan kalktığı için Arap ülkelerinin Zengibar'a ilgisi arttı. Sâlmîn Âmûr 1991'de Uman'ı ziyaret edip 1964 olaylarından dolayı özür diledi. Başta Uman olmak üzere Suudi Arabistan, Küveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen, Zengibar'la diplomatik ilişkilerini geliştirdi. Katı laikçi anlayışının yumuşaması, Sosyalist çizginin zayıflaması ve en önemlisi Arap düşmanlığının son bulmasının ardından Umanlılar'dan adaya geri dönüp yerleşenler oldu. Birleşik Tanzania Cumhuriyeti'nin bir parçası olan Zengibar'ın 1 Kasım 2010 tarihinden itibaren başkanı Ali Muhammed Shein'dir. Zengibar'da Devrim Partisi (Chama Cha Mapinduzi) ve Birleşik Sivil Cephe (Civic United Front) adlı iki siyasi

parti arasında rekabet yaşanmaktadır.

II. ÜLKEDE İSLÂMİYET

İslâmiyet Doğu Afrika'da, ticarî faaliyetler ve Arap yarımadasının yanında İran'dan ve diğer bölgelerde baskı gören Şii ve Hâricî grupların göçleri vasıtasıyla yayıldı, Zengibar ve çevresi bunda merkezî rol oynadı. Bû Saîd hânedanından Saîd b. Sultan, Zengibar adasını devletin merkezi yapınca mensup bulunduğu Hâriciliğin İbâziyye kolu burada yayılma imkânı buldu. Saîd b. Sultan ve oğlu Mâcid b. Saîd zamanında başkadılık yapan Muhammed b. Ali el-Münzirî ve ondan sonra kadılık makamına gelen oğlu Ali b. Muhammed el-Münzirî (1866-1925), Bergaş b. Saîd zamanında kadı ve müftü olan Yûsuf b. Nâsır el-Harûsî tanınmış İbâzî âlimleridir. Sultan Bergaş'ın özel ilgisini kazanan bir İbâzî âlimi de Ali b. Hamîs el-Bervânî'dir. 1841-1870 yıllarında kadılık yapan Şâfiî âlimi Muhyiddin b. Şeyh b. Abdullah el-Kahtânî aynı zamanda bir şair olup bölgeyi XIX. yüzyılın ortalarında gezen İngiliz seyyahı Sir Richard Francis Burton kendisini ziyaretinde ilmine hayran kalmıştı. Saîd b. Sultan ve oğlu Mâcid b. Saîd zamanında Zengibar'da kadılık yapan bir Şâfiî âlimi de Komor'da doğup orada yetişen Ahmed b. Saîd el-Alevî'dir.

Zengibar'ın önde gelen Hadramut asıllı Şâfiî âlimlerinden Ahmed b. Ebû Bekir b. Sümeit (ö. 1925), Sultan Bergaş zama-

nında Zengibar'da iki yıl kadılık görevinde bulunduktan sonra İstanbul'a gitti ve orada yine Hadramut asıllı Fâzıl Paşa diye tanınan Seyyid Fazl b. Alevî b. Sehl'den ders aldı. Bir süre Ezher'de de öğrenim gördükten ve hac farızasını ifa ettikten sonra Zengibar'a döndü, hayatının sonuna kadar kadılık görevini yürüttü. Abdülazîz b. Abdülganî el-Gânî el-Emevî (ö. 1896) ilk defa Saîd b. Sultan döneminde Kilve'ye kadı tayin edildi, ardından bu görevi Zengibar'da sürdürdü. Oğlu Burhân b. Abdülazîz el-Emevî ve aynı aileden Tâhir b. Ebû Bekir el-Emevî de Zengibar'da kadılık yapmış âlimlerdir. Mekke, Medine ve Hadramut gibi pek çok yere seyahat edip otuz beş icâzetnâme alan Şeyh Abdullah b. Muhammed Bâ Kesîr, İbn Sümeit gibi Aleviyye tarikatına mensuptu. Daha sonra yetişen âlimler arasında Ebû Bekir b. Abdullah b. Muhammed Bâ Kesîr, Şeyh Muhammed Ömer el-Kâtibu ve Şeyh Abdullah Sâlih el-Fârisî anılabilir. Son ikisi 1952'de eğitime başlayan Müslüman Akademisi'nde (Academie Musulman) müdür-lük yaptı.

1964'te devlet başkanlığına gelen Ubeyd Kerûmî döneminde adadaki müslüman toplumun ileri gelenlerine baskı uygulandı, tasavvufî gelenek ve İslâmî eğitim büyük bir kesintiye uğradı. Daha sonraki dönemde dinî hayatta yeniden canlanma gözlemlendi. Ülkedeki müslümanlar adına Tanzania Camiler Meclisi (Baraza la Misikiti wa Tanzania) kuruldu. Tarikatlar yanında İslâm dünyasının diğer bölgelerinden esinlenen hareketler etkinlik sağladı. 1993 yılı Ocak ayında Zengibar, İslâm Konferansı Teşkilâtı'na üye ilân edildiye de bunun anayasaya aykırılığı ileri sürüldü ve aynı yılın ağustos ayında üyelikten çekildi.

Zengibar ve Pemba adalarındaki müslümanların oranı % 95'i geçmekte olup geriye kalanı bölgede bir buçuk asırdır faaliyet gösteren misyonerlerin gayretleriyle Hristiyanlığa geçenlerden meydana gelir. Zengibar'da çoğunluğu oluşturulan Sünnîler'den Şâfiîler, onlardan daha az oranda Hanefîler ve Hanbelîler, ayrıca Şii'ler ve İbâzî'ler vardır. Şâfiî mezhebi Yemen'in Hadramut bölgesinden gelen Araplar, Hanefî mezhebi Hint göçmenleri, Hanbelî mezhebi de Suudi Arabistan'dan gelenler vasıtasıyla yayılmıştır. Şii'ler İran ve Körfez bölgesinden gelenlerdir. İbn Battûta'nın bölgeyi gezdiği XIV. yüzyılın başında en yaygın mezhep Şâfiilik'ti. İbâziyye, Zengibar Sultanlığı'nda sadece yöneticiler ve onlara yakın seçkin zümre ara-

Kidichi'de 1850 tarihli Fars Hamamı'nın ön ve arka cepheleri

sında yaygın bir mezhepti ve halk arasında fazla mensubu yoktu. Sultanlar mezhep inançlarını burada yaymak için özel gayret göstermediler. Hatta hânedan mensuplarının bir kısmı Şâfiîler'le birlikte hareket etmekten çekinmedi. Sultan Bergaş dönemi hariç Zengibar'da Sünnî-İbâzî gerginliği yaşanmadı. Sultan Bergaş sadece diğer mezheplerden müslümanlara değil hristiyanlara karşı da hoşgörülü olmakla birlikte Şeyh Ali b. Hamîs el-Bervânî, İbâzîliği terkedip bütün akrabasıyla Sünnîliği benimseyince ona ağır baskı uyguladı. 1964 yılına gelindiğinde bütün Zengibar nüfusunun sadece % 6'sına tekabül eden 6000 kişi İbâzî idi ve yapılan darbe doğrudan, çoğu Unguja'nın kırsal kesimlerinde yaşayan bu İbâzîler'i hedef aldı. Binlercesi öldürülürken hayatta kalabilenler Uman'a göçtü. Kalanlar da Sünnîler'e karışıp onların camilerinde beraber ibadet etmeye başladı.

Bû Saîd hânedanının idaresinde sömürge güçlerine karşı önemli bir halk gücü teşkil eden Kâdiriyye ve Şâzeliyye tarikatları bu adalarda ve nüfuzları altındaki diğer bölgelerde yaygınlaştı. Kâdirîlik, Somali'nin güneyindeki Berâve şehrinde Kâdiriyye'nin Üveysiyye kolunun kurucusu Şeyh Üveys b. Muhammed'in (ö. 1909) Sultan Bergaş'ın daveti üzerine yaygınlaştı ve Zengibar tarikatın Somali dışındaki en önemli merkezi haline geldi. Berâveli Şeyh Seyyid Ömer Kulleteyn, Zengibar'da birçok kişinin ihtidâsına vesile oldu. Adada Şeyh Üveys kadar meşhur olan Berâveli ikinci şahsiyet de fakih ve kadî Şeyh Abdülâzîz b. Abdülganî el-Gânî el-Emevî olup ilk defa Saîd b. Sultan zamanında Kilve'ye kadî tayin edildi, ardından bu görevi Zengibar'da sürdürdü. Şâzeliyye'nin Yeşrutiiyye kolu, ıslah hareketi mensuplarının ve Fransız sömürge idaresinin baskılarından kurtulmak için 1886'da Büyük Komor'dan Zengibar'a gelen Hadramutlu Muhammed Ma'rûf b. Şeyh Ahmed b. Ebû Bekir vasiyetiyle ve daha çok Komor asıllılar arasında yayılmaya başladı. Yeşrutiiyye Komor adaları, Mozambik, Madagaskar ve Zengibar'da da yayıldı. Muhammed Ma'rûf çok sayıda dinî eser yazan mânevî önderlerden biridir. 2006'da yapılan bir araştırmada Zengibar'da 130 zâviye tesbit edilmiş olup bunların 107'si Kâdiriyye'ye aittir (listesi için bk. Chiaki, I/1 [2007], s. 139).

Zengibar adasındaki camilerin günümüzde ayakta kalan en eski tarihli 1766 yılına aittir ve aynı dönemde yapılan başka bir cami daha vardır. 1830-1840 yıllarında üç, 1850-1890 arasında yirmi yedi

yeni cami yapıldı. 1866'da Şiîler'e ait üç cami, XX. yüzyılın başında on ikisi İbâzîler'e, diğerleri Hadramutlu Sünnî Araplar'a ve Sevâhilî tüccarlara ait toplam kırk sekiz cami mevcuttu. Bugün Zengibar ve Pemba adalarında elli bir cami bulunmaktadır. 1870'te 250 kadarı Hanefî olan Hintliler'in kendi camileri ve diğer dinî müesseseleri olmakla birlikte Şâfiîler'le de ortak kullanımları yerler vardı. Çok kalabalık olan Hintli Şiîler İsmâîlî, Bohrâ, Gucerâtî Hoca ve Ağa Han koluna mensuptu. Bunların bir kısmı zamanla Bahreyn ve İran asıllı İmâmîyye Şîası'na mensup olanlarla irtibatlarını arttırarak onların tarafına geçti.

Zengibar ve Pemba'da eğitim özellikle kırsal kesimde Sevâhilî dilinde "chuo" denen ve geleneksel din eğitimi verilen Kur'an okulları ile başladı. Dört-yedi yaş arasındaki çocuklar ilkokul süresince sabahları Kur'an okuluna, ardından laik okula devam ederlerdi. Kur'an okullarında aynı zamanda çocukların sosyalleşmesi sağlanırdı. Ayrıca medrese denilen okullarda Kur'an eğitimiyle birlikte matematik, fen bilimleri, Arapça ve İngilizce gibi dersler vardı. İlk defa 1900'lü yılların başında açılan bu okulların modernleşmesi 1980'li yıllarda başladı. 1964 ihtilâlinde sonra Kur'an-ı Kerim dersi veren kurumlar eğitim sistemi dışına atıldı. 1982'de eğitim bütün ülke çocukları için mecburi kılındı. Zengibar'da yüksek din eğitimi için ilk defa 1952'de Müslüman Akademisi açıldı; akademi sadece bu adalarda değil bütün Doğu Afrika'nın her tarafından gençleri buraya çekmekteydi. 1964'te eğitime ara vermek zorunda kaldıysa da ardından İslâmî İlimler Yüksek Okulu (Islamic College) adıyla yeniden açıldı. Mezunlarının bir kısmı Yüksek Öğretmen Okulu'na (Teacher Training College) devam ederek

laik okul öğretmenini yetiştirirken çoğunluk Kur'an okullarında öğretmenlik yaptı. 1 Mart 1967 tarihinde eğitime açılan Medresetü'n-nûr bölgenin en önemli eğitim kurumlarından olup 1994'te yeniden düzenlendi. Zengibar adasında 2000 yılına gelindiğinde 207'si devlet, 118'i özel olmak üzere 325 okul mevcuttu. Yüksek öğretimde ise 1999'da başşehirde Zengibar Devlet Üniversitesi (The State University of Zanzibar) açıldı. 2004 yılında 948 öğrencisi bulunuyordu. Doğu Afrika'daki en yaygın dil olan Sevâhilî ve aynı isimle temsil edilen toplum genelde adını aldığı sahil şeridinde yaygındır. Zengibar'da doğduğu söylenen bu dil adada Kiswahili diye anılır. Ana kaynağı Bantu dili olup yoğun biçimde Arapça'dan ve az miktarda Farsça'dan etkilenmiştir. Klasik şiirde Arapça kelimelerin oranı % 70'lere, yazı dilinde % 25'e, konuşmada % 20 seviyesine kadar çıkmaktadır. Ayrıca ticaret, denizcilik ve idarî alanda kullanılan epeyce Farsça asıllı kelime bulunmaktadır (bk. SEVÂHİLÎ).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade-Dahiliye, nr. 1306, 87811; BA, Y.A. HUS, nr. 160/30, nr. 221/30; BA, *Ayniyat-Arabistan Defteri*, nr. 875, s. 127; BA, Y.MTV, nr. 33/111; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), V, 27; N. R. Bennett, *A History of the Arab State of Zanzibar*, London 1978; Ahmed Hamoud al-Maamiry, *Omani Sultans in Zanzibar (1832-1964)*, New Delhi 1988; *Zanzibar under Colonial Rule* (ed. Abdul Sherif – Ed Ferguson), London 1991; *Zanzibar aujourd'hui* (ed. Colette Le Cour Grand-maison – A. Crozon), Paris 1998; Semîha İbrahim Muhammed, *Devletü Zencibârî'l-hadişe fi 'ahdi's-Sultân Sa'id b. Sultân*, Bingazi 2000; Saîd b. Ali el-Mugirî, *Cüheyretü'l-ağbâr fi târîhi Zencibâr* (nşr. M. Ali es-Suleybî), Maskat 1422/2001; A. K. Bang, "Intellectuals and Civil Servants: Early 20th Century Zanzibar 'Ulamâ' and the Colonial State", *Islam in East Africa: New Sources* (ed. B. S. Amoretti), Roma 2001, s. 59-98; Abdülvehhâb b. Sâlih Bâ Bair, "Devru 'Arabi 'Umân fi nakli'l-hadâre ve's-şekâfeti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye fi bilâdi Zencibâr ve bilâdi's-sâhili'l-İfrîkî", *Mecelletü'l-buhûş ve'd-dirâsâti'l-'Arabiyye*, sy. 20, Kahire 1992, s. 85-103; Bün-yân Suûd Türkî, "eş-Şirâ' 'ale's-sultâ fi Saltanatî Zencibâr el-'Arabiyye fi'l-'ukûdi'l-ağhîre mine'l-kamî't-tâsi' 'aşer el-milâdi", *el-Mecelletü'l-'Arabiyye li'l-'ulûmi'l-insâniyye*, XIII/50, Kuvveyt 1995, s. 58-99; Abdurrahman b. Ali es-Südeys, "el-'Alâkât beyne'l-'Umân ve Zencibâr", *ed-Dâre*, XXV/2, Riyad 1999, s. 181-222; Fujii Chiaki, "Data on Zawiyas in Contemporary Zanzibar", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, I/1, Kyoto 2007, s. 135-149; A. Grohmann, "Zengibar", *İA*, XIII, 532-533; Alice Werner, "Zengibar", a.e., XIII, 533-535; C. F. Beckingham, "Bû Sa'id", *ET*² (Fr.), I, 1321-1322; G. S. P. Freeman-Grenville, "Mazrû'î", a.e., VI, 954-957; a.mlf., "Zandjibâr", a.e., XI, 484-488; G. R. Smith, "Ya'rûbids", a.e., XI, 317; J. O. Voll, "Zandjibâr", a.e., XI, 488.

İngiliz mimarı S. H. Sinclair tarafından İstanbul'daki Ayasofya'ya benzer şekilde 1925 yılında I. Dünya Savaşı şehitleri anısına yaptırılan Barış Anıtı Müzesi

